

QARSHI
DAVLAT
UNIVERSITETI

JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING TURKIY XALQLAR ADABIYOTIGA TA'SIRINI O'RGANISH MUAMMOSI

(Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari)

QARSHI - 2023

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

**JADIDCHILIK HARAKATI VA
UNING TURKIY XALQLAR
ADABIYOTIGA TA’SIRINI
O‘RGANISH MUAMMOSI**

(Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari)

2023-yil 13-oktabr

Qarshi
“Nasaf” NMIU
2023

MUNDARIJA

D.H. Nabiyev	Fidoyi ma'rifatparvarlar faoliyati – ilmiy tadqiqotlar ko'zgusida	3
1-SHO'BA: O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI VA JADIDCHILIK MASALALARI		
Nurboy Jabborov,	Turkiston matbuotida millat va milliyat masalalarining yoritilishi.....	5
Islam Jemeney	Jadid estetikasining shakllanishi.....	9
Uzoq Jo'raqulov	Ismoil Gasprinskiyning Alisher Navoiy ijodiga munosabati	16
Zaynabidin Abdirashidov	Fitrat – mashrabshunos.....	20
Rashid Jumayev	Yo'l obrazi: an'ana va novatorlik.....	23
Odiljon Avaznazarov	Jadid she'riyatida mumtoz an'analar takomili.....	26
Zilola Namozova	Muhsiniy she'riyatida ijtimoiy muhit taqini.....	29
Furqat To'xtamurotov	Komil Xorazmiy masnaviylarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari.....	32
Dilnoza Xudayarova	Komil Xorazmiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari to'g'risida	36
Nigora Bo'tayeva	Salohiyning gul va bulbul obrazi jadid adabiyoti namoyandasi Abdulla Avloniy talqinida.....	38
Surayyo Shodiyeva	Navoiyning forsiy merosi Fitrat talqinida.....	40
Yusuf Amonov	Komil Xorazmiy ijodida an'anaviy poetik obrazlar tadriji	42
Ziyadulla Kenjayev	2-SHO'BA. JADIDCHILIK G'OYALARI VA YANGI O'ZBEK ADABIYOTI	
Muhayyo Yaminova	Behbudiy publitsistikasining mavzuiy xarakteri.....	45
	Jadidchilik va milliy adabiyot.....	51
	Miskinning ma'rifiy qarashlari.....	55
	Fitratning adabiy tur va janrlarga munosabati.....	58
	Jadid hikoyalarda milliylik va an'analar taqini.....	61
	Ikki jadid munavvari – Hamza va Cho'lpon munosabatlari xususida.....	66
Otabek Jo'raboyev	Cho'lpon va jadidchilik.....	70
Shahlo Hojiyeva	O'zbek dramaturgiyasi rivojida Hamzaning o'rni.....	73
Saodat Mo'minova	Adabiy-estetik tafakkur – poetik obraz yangilanishi asosi.....	75
Dildora Raxmonova	Turkistonda milliy matbuot va adabiyot.....	77
Abdumurod Arslonov,	Is'hoqxon To'ra Ibrat she'riyatining mavzu ko'lam va janr xususiyatlari.....	81
Nodira Egamkulova	Jadid hajviyotining rivojlanish bosqichi.....	84
	Behbudiyning adabiy tanqidga doir qarashlari.....	87
	Fitrat publitsistikasining ijtimoiy-estetik taqini.....	89
	Usmon Nosir adabiy merosining tasnifiy tahlili.....	92
	Barmoq – milliy she'riyatimizning asosiy vazni.....	98
	Jadid romanlarida badiiy modifikatsiya.....	100
	Hamza she'rlarida zamondosh ayollar obrazi ("Oymisan yo qamara..." she'ri tahlili misolida).....	103
	Jadidlar ijodida ziyoli obrazi.....	105
	Jadid dramaturgiyasida inson va istiqlol konsepsiyasi (Behbudiy va Fitrat dramalari misolida).....	108
	Jadid adiblarining ijodida millat taqini.....	112
	Badiiy asarda "Kecha, tun" so'zlarining g'oyaviy-badiiy qirralari.....	116
	O'zbek she'riyatida erk taqini.....	117
Normurod Avazov,		
Nilufar Cho'liyeva		
Muhayyo Rayxonova		

7. Yo'ldoshev Q. So'z yo'lqini. – T., "G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi". 2018. – B.258.
8. Vohidov E. She'r dunyosi. Tanlangan asarlar, 2-jild. – T., "Sharq". 2001. – B.180.
9. Shukurov N. Jonim – she'riyatim. O'zbek adabiy tanqidi. Antologiya. – T., "Turon-Iqbol". – B.104.
10. Karimov N. Uch buyuk siymo. – T., "Mumtoz so'z". 2019.

BEHBUDIYNING ADABIY TANQIDGA DOIR QARASHLARI

Oybarchin ABDULHAKIMOVA,
O'zbekiston, TDO'TAU, PhD

Annotatsiya. Maqolada Mahmudxo'ja Behbudiyning adabiy tanqidning mohiyati, estetik va ijtimoiy vazifasi, dramatik asarlarning ilmiy tasnifi, teatrning adab va ibrat maktabi sifatida Vatan va millat taraqqiyida tutgan o'rni haqidagi qarashlari ilmiy baholangan. Adibning "Tanqid – saralamoqdir", "Teyotr nadur" singari maqolalari zamonaviy milliy tanqid takomilida alohida o'rin tutishi, muallif adabiy-estetik qarashlarini to'laqonli ifoda etishi tahliliy asosda dalillangan.

Kalit so'zlar: tanqid, munaqqid, drama, teatr, adabiy-estetik qarash, metodologiya, tanqidiy fikr.

Zamonaviy o'zbek tanqidchiligiga milliy uyg'onish davrida asos solindi. Abdurauf Fitratning o'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyotiga oid tadqiqotlari, Cho'lponning mashhur "Adabiyot nadir", Abdulla Avloniyning "Sanoe' nafisa", Abdurahmon Sa'diyning "Go'zal san'at dunyosida" maqolalari, Vadud Mahmudning adabiy tanqidga oid asarlari ana shunga xizmat qildi. Mazkur mualliflarning faoliyati adabiy tanqid rivojiga samarali ta'sir ko'rsatganini e'tirof etgan holda, ta'kidlash zarurki, Mahmudxo'ja Behbudiyning bu boradagi ishlari alohida e'tiborga molikdir. Zero, professor Begali Qosimov alohida ta'kidlaganidek: "Behbudiyning adabiy tanqidga katta e'tibor berdi. Navoiydan keyingi bir necha asrlik sukunatdan so'ng Bu sohaning xos xususiyatlarini tayin etib, adabiyotda uning tenghuquqliligi masalasini o'rta qo'ydi" [4, 226].

Adabiy tanqidga ta'rif berish ehtiyoji sezilsa, adabiyotshunos olimlari munaqqidlarimiz bugungi kunda ham Behbudiyning "Tanqid – saralamoqdir" degan iborasini takror va takror tilga oladilar. Negaki, bu ta'rifda adabiy tanqidning nafaqat vazifasi, balki asl mohiyati teran ifodalangan. Ulug' mutafakkirning shu nomdagi maqolasida esa, ta'bir joiz bo'lsa, adabiy tanqidning barcha zamonlarda ham ahamiyatini yo'qotmaydigan yo'li, yo'rig'i chizib berilgan. Boshqacha aytganda, bu maqolada adabiy tanqidning metodologiyasi puxta va aniq ishlab chiqilgan.

"Sarrolar aqchani, tujjorlar matoni saralaganidek, – deb yozadi muallif, – muharrirlar ham umumiy hol va maishatqa taalluq nimasalarini saralaydurki, boshqa so'z ila "tanqid" atalur. Masalan, yangi maktab va muallimlari va anda o'qulaturgon kitoblarni ma'nan taftish etib, andagi nuqsonlarni bayon etmoq tanqidur" [1, 173].

Muallif, birinchi navbatda, tanqidning jamiyatda tutgan mavqei, unga munosabat qanday bo'lishi kerakligi masalasiga diqqat qaratadi. Uning fikricha, tanqid – nuqsonlarga munosabat bildirmoqdir. Uni dushmanlik qisatida qabul qilmaslik zarur. Faqat bir sharti bor: tanqidiy fikr shaxsiyatga to'qimsligi kerak. Lekin biror muallim, mudarris yoki muharrirning qilgan ishlaridan, shaxsiyatidan xaloyiqqa zarar yetadigan bo'lsa, uni tanqid qilish shaxsiy ish bo'lmay, jamiyat uchun foydali yunush hisoblanadi. Demak, Behbudiyning maqtai nazari bo'yicha, jamiyatga, xaloyiqqa zarar keltirishi mumkin bo'lgan har qanday ish, kim tomonidan sodir etilishidan qat'i nazar, tanqid qilinishi zarur. Muallif faqat adabiy tanqid haqidagina emas, tanqidning barcha yo'nalishlari bo'yicha qamrovli mulohaza yuritadi. Uning fikricha, tanqiddan maqsad islohdur, ya'ni muayyan xato va nuqsonni tuzatmoqdir. Shu bois uni to'g'ri qabul qilish zarur va bu millatning madaniy darajasini ko'rsatuvchi muhim omildir. Lekin muallif bizning

xalqimizda tanqidga to'g'ri munosabat shakllanmaganidan afsuslanadi. Mana, bu haqda u nimalarni yozgan: "Bizni(ng) Turkistonda yangi maktablar xeyli bordur. Yangi risola xeyli bosilib turubdur. Jaridalarg'a maqola va she'rlar o'qulub turubdur. Ammo hanuz tanqid davriga yetishganimiz yo'q. Ittifoqo, tanqid shaklinda bir nimarsa yozilsa, bizlarg'a qattiq tegar. Yozganlarimizni(ng) buzuqligi va fikrimizni(ng) xatoligi, ishimizni(ng) noqisligini biror kishi ko'rsatsa, achchig'imiz kelur. Va ul odamni dushman ko'rub, shaxsidan nafrat va fikrig'a norozilik bayon eturmizki, bul bizni(ng) yangidan ishg'a boshlaganimizdan, boshqa til ila noqisligimizdandur" [1, 173].

Behbudiyning yozishicha, millat taraqqiyga erishmog'i, uning madaniy darajasi yuksalmog'i uchun tanqidni to'g'ri qabul qilish, nuqsonlardan to'g'ri xulosa chiqarish zarur. Bunday munosabatning shakllanmagani esa, taassufga loyiqdir. Bu holni tezlik bilan isloh etish kerak. "Biz eskilarni ayblaymizki, – deb yozadi u, – alarg'a islohdan so'zlasak, chiday olmaydurlar. Ammo o'zimizning maktab, risola, tahrir va maslakimizni bir kishi tanqid etdimi, chiday olmaymiz, diqqat ila munaqqid so'zini tinglamaymiz. Munaqqid bizni(ng) to'g'rimizg'a ming so'z ila bayoni mudao etar ekan, biz oni(ng) ichindan o'n so'zini noma'qul topib, yuzig'a urarmiz. Va yoinki vajhsiz oning so'zini raddu o'zig'a e'tiroz etarmiz. Agarda ul desaki, man sizg'a bir ming kalima nasihat yo tanqid so'yladim, durust, o'n kalimasi sizg'a bejo ekanki, qaytib oldim, to'qson to'qqiz kalimasig'a ne dersiz? Na javob berarmiz?" [1, 173-174].

Muallif aksar vatandoshlarining tanqidiy fikrni tinglash, bu haqda chuqur mulohaza yuritish darajasiga erisha olmaganini taassuf bilan qayd etadi. Kavkazlik sayyoh Muhammad Sayyid afandining Turkiston maktablari to'g'risida tanqidiy qarashlari ifodalangan maqolasiga asossiz e'tiroz bildirilganini bunga misol qilib ko'rsatadi. "Oyna" jurnalining 27, 28, 29, 30-sonlarida bosilgan tanqidiy ruhda chiqishiga javoban "Sadoi Turkiston" gazetasida mazkur muallifga va tahririyatga norozilik izhor etilganini "hanuz tanqidga loyiq bo'la olmaganimiz"ga dalil sifatida keltiradi. Behbudiy bundan quyidagicha xulosa chiqaradi: "...biz hamuz tanqidg'a layoqat paydo etganimiz yo'q. Yana qadima kasallarimizdan – "norizo", "xotiri qolmasinu..." illatlari hanuz ketgani yo'q... Munday ketabersa, qiyomatdan ming yil so'ngra-da, Turkistong'a taraqqiy yo'q. Agarda "xotir qolmasun" qoidasi maslak tutilsa, matbuotdan qalam tortmoq kerak".

Tabiiyki, o'tgan asr avvalida aytilgan bu fikrlar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini zarracha bo'lsin yo'qotgan emas. Adibning estetik konsepsiyasi mohiyatini ifodalagan qarashlari adabiy tanqid shakllanishi va milliy zaminda takomil topishida alohida o'rin tutdi. Adabiyotshunos Nurboy Jabborov aytganidek: "Mahmudxo'ja Behbudiy siyosatshunos va publitsist, adib va pedagog, noshir va jurnalist sifatida keng qamrovli faoliyat olib bordi. Har bir ishida bosh mezon millat va milliyat masalalari bo'ldi" [3, 84]. Shu bois uning adabiyot va teatr tanqidiga doir konseptual fikrlari zamonaviy adabiy tanqidning paydo bo'lishi va rivojlanishida asos-zamin vazifasini o'tadi.

Behbudiyning "Teyotr nadur" maqolasi uning adabiy-estetik qarashlarini ancha to'laqonli ifoda etgani bilan alohida ajralib turadi. Ushbu savolni qo'yar ekan, muallif "...teyotr ibratnamodur, teyotr va'zxonadur, teyotr ta'ziri adabiydur", deya javob beradi [2, 175]. Teatr xususida turlicha bahslar ketayotgan, yangilikni qabul qilishni istamaydiganlar teatrga qarshilik ko'rsatayotgan bir kezda Mahmudxo'ja Behbudiyning bu maqolasi odamlarga chaqmoqdek ta'sir qildi. Ularni tafakkur qilishga, aql ko'zini ochishga undadi.

Avvalo, teatrning ijtimoiy, adabiy-estetik vazifasi xususida so'z ochgan muallif uning "va'z va tanbeh etuvchi hamda zararlik odat, urf va taomilni qabih va zararini aniq ko'rsatuvchi" san'at turi ekanini ta'kidlaydi. "Hech kimni rioya qilmasdan to'g'ri so'ylaguvchi va ochiq haqiqatni bildiruvchi" ekaniga urg'u beradi. Taraqqiy qilgan millatlar teatrni ulug'lar uchun adab va ibrat maktabi deb atashiga diqqat qaratadi.

Teatrga ta'rif berar ekan, Behbudiy uni yaxshi va yomon odatlarni saralaydigan munaqqid, deya baholaydi. San'atning bu turi, muallif fikricha, alohida ta'sir quvvatiga ega. Uning yozishicha: "Har kim mundan ta'sirlanib, yamon odatlarni tark etib, yaxshilikni ziyoda ishlamoqg'a sabab bo'lur" [2, 175].

O'zbek tanqidchilari orasida birinchilardan bo'lib muallif dramatik asarlarning ilmiy tasnifi haqida so'z yuritadi: "Teyotrxona sahnalarida qo'yulaturgon asarlar fojea, ya'ni qayg'ulik, mazhaka, ya'ni kulgu, drama, ya'ni hangomalik bir voqea va hodisani tasvir etib, xaloyiqg'a ko'rsatilur". Dramatik turning uch janri: 1) fojea (tragediya), 2) mazhaka (komediya), 3) drama haqida so'z yuritir ekan, Behbudiy ulardan har birining xos xususiyatlari, birini boshqasidan ajratib turuvchi belgilariga alohida e'tibor qaratadi.

Muallif teatrning hikoyat yoki nasihat kitoblaridan farqi xususida to'xtalar ekan, san'atning bu turiga mana bunday baho beradi: "...maxsus bir hodisa va yo voqea va hikoyatni fe'lan qilib ko'rsatiladurki, muning ta'siri eshitkandan ziyodadur". Drama nazariyotchilarining unda yetakchi unsur harakat ekani haqidagi fikrlariga diqqat qaratilsa, Behbudiyning bundan yuz yil avval bu janrga xos ana shu xususiyatini teran anglagani hayrat va e'tirofga loyiqdir.

Mazkur maqola so'ngida Mahmudxo'ja Behbudiy o'z qalamiga mansub "Padarkush" dramasi haqida qo'yilgan, undan kelgan daromadning maktablarga sarflanganini xususida ma'lumot beradi. U o'z asarini "tanqid etib, buzuq yerini matbuot ila bayon etsalar, toki boisi isloh bo'linsa", tarzidagi fikrlarni bildiradi. "Padarkush"ni "...kuldurguchi va ham yig'latguchi nosih (nasihat asosiga qurilgan – O.A.) va nofe' (foydali) asardur" deya baho bergan vatandoshlariga minnatdorlik bildirish barobarida, asarning "qabihini yozg'on kishig'a ziyodaroq tashakkur aytmoqqa madyun" ekanini ta'kidlaydi. Shuning o'ziyiq Behbudiyning o'zi bildirgan nazariy fikrlarga hayotda qat'iy amal qilganini, millat manfaatini o'z shaxsiy qiziqishlaridan ustun qo'ya olgan ulug' siymo bo'lganini yana bir karra tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi Mahmudxo'ja Behbudiyning tanqid haqidagi qarashlari o'sha zamonda qanchalik ahamiyatli bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ham shunchalik qadrli. Mutafakkirning tanqidga doir fikrlari, birinchidan, zamonaviy o'zbek adabiy va teatr tanqidchiligidan shakllanishi va rivojlanishida alohida o'rin tutdi. Ikkinchidan, tanqidchilikning metodologik asoslari ishlab chiqilishiga zamin tayyorladi. Uchinchidan, bugungi yosh avlodning adabiy-estetik va tanqidiy dunyoqarashini o'stirish ishiga munosib hissa qo'shib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бехбудий Махмудхўжа. Танқид – сараламоқшир. – Танланган асарлар. Тузатиш ва тўлдирилган 3-нашри (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи Б.Қосимов). - Тошкент: Маънавият, 2006.
2. Бехбудий Махмудхўжа. Теътр надур. – Танланган асарлар. Тузатиш ва тўлдирилган 3-нашри. - Тошкент: Маънавият, 2006.
3. Жабборов Нурбой. Маърифат надир. – Тошкент: Маънавият, 2010.
4. Қосимов Бегали. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002.

FITRAT PUBLISISTIKASINING IJTIMOY-ESTETIK TALQINI

**To'liqin KENJAYEV,
O'zbekiston, QarDU, PhD, dots.**

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek adabiyotshunosligida Fitratning publitsistik asarlari tadqiqi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'z va iboralar: publitsistika, millatparvarlik, adabiyotshunoslik, ijtimoiy-estetik talqin, ilmiylik, badiiylik.

Fitratning publitsistik asarlari o'zining ijtimoiy salmoqqa egaligi bilan ajralib turadi. Mustaqillik yillarida uning "Munozara", "Hind sayyohi", "Oila", "Rahbari najot" va matbuotda e'lon qilingan publitsistik maqolalari jadidchilik harakatining mazmun-mohiyatini chuquroq anglashga, ijtimoiy davr manzarasini to'laqonli tasavvur qilishga zamin hozirlagan edi.